

נושאים ונישאים: בין אמצעים לתכליות – מדיניות, עולים, מהגרים ואנשים רגילים

דליה עופר

עדית זרטל, זהבם של היהודים: ההגירה היהודית המחתרנית לארץ־ישראל, 1945–1948, עם עובד, תל־אביב 1996, 674 עמודים

'עלייה עצמאית', 'עלייה ב', 'עלייה בלתי־לגאלית', 'ההעפלה', ועתה גם 'הגירה מחתרנית' – כל אלה הם שמות שניתנו לאחת התופעות המרתקות בהיסטוריה של הציונות ושל העם היהודי, שהיתה גם לסיפור מרכזי באתוס הלאומי. לצדם של סופרים, משוררים, עולים ופעילים, שעסקו בכתיבת זכרונותיהם מתקופת העלייה, עסקו גם ההיסטוריונים בסוגיה זו. חקר התופעה – שהשמות שניתנו לה משקפים פרשנויות אלטרנטיביות בנות התקופה (פרט למינוח האחרון, שהוא פרי פרשנותה של עדית זרטל) – צבר תאוצה בסוף שנות השבעים, כאשר נפתחו לפני החוקרים הארכיונים השונים, וגישות היסטוריוגרפיות ביקורתיות בחקר התנועה הציונית ותקופת השואה זכו למקום מרכזי יותר במחקר. במאמר שפרסמתי במחצית שנות השמונים על ההיסטוריוגרפיה של עלייה ב' ציינתי מהן השאלות המרכזיות שראוי למחקר להתמודד עמן. בנוגע לחקר תקופת השואה הדגשתי את הצורך לעמוד על הזיקה שבין עלייה ב' לבין הצלת יהודים. בנוגע לתקופה שלאחר סיום מלחמת העולם השנייה כתבתי:

השאלות ההיסטוריות, שיש לשאול בפרק זה של עלייה ב', קשורות ברציפות ובתמורה של מפעל העלייה מראשיתו ועד להקמת המדינה. כיצד היתה ההעפלה לגורם המקשר בין 'צרת היהודים' במחנות העקורים ובריכוזי הפליטים בארצות אירופה השונות ובין התקוות להבטחת המשך הקיום היהודי על־ידי הקמת מדינה בארץ־ישראל? יש לבחון את הגורמים השונים שפעלו וכיוונו תנועה ספונטאנית, שהתיכנון והאירגון בה מועטים, לתנועה מגובשת ומחושבת, של המון יהודי הנע לעבר נמלי הים התיכון. תנועה זו, והאנשים שלקחו בה חלק, היו לאחד הגורמים החשובים שהכריעו את הכף לטובתו של הפתרון הציוני.¹

1. דליה עופר, 'ההיסטוריוגרפיה של עלייה ב', בתוך: 'גוסמן וג' גרייף (עורכים), השואה בהיסטוריוגרפיה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 489.

עשור לאחר כתיבתם של דברים אלה ניתן לומר שחקר עלייה ב' והנושאים הקשורים אליה הגיע לידי בשלות, ועל מדף הספרים ניתן למצוא מספר לא קטן של חיבורים על פרשיות ספציפיות, כגון אקסודוס - הסיפור האמיתי מאת אביבה חלמיש ופרשת קלאדובו־שאבאין: מסע ההעפלה שלא הושלם מאת חנה ויינר ודליה עופר, וכן גם תיאורים כוללניים של תקופות שונות (דרך ביס: עלייה ב' בתקופת השואה מאת דליה עופר), וחיבורים המתארים את השליחות ואת חיי הניצולים במחנות העקורים (לא נרגע הרעב מאת עירית קינן), את המדיניות הבריטית (עקורים ופוליטיקה בינלאומית של אריה כוכבי ואי הגירוש: מחנות הגירוש בקפריסין של נחום בוגנר), ועוד.²

דומני שאת סיכומיהם של המחקרים שנערכו עד עתה ניתן לתמצת בניסוח הבא, המתאר את עלייה ב' כתופעה היסטורית: עלייה ב' (או כל כינוי אחר שניתן לתופעה) כללה מרכיבים שונים של מחאה ושל מאבק פנים-ציוניים ופנים-יהודיים, ושל מאבק בשלטון הבריטי בארץ-ישראל ובמערכת הבין-לאומית. בעיקרה היתה העלייה תוצר צירופן של נסיבות היסטוריות, שבהן חברו אינטרסים פוליטיים לצרכים אנושיים בהפכם מצוקות של יהודים לתנועה פוליטית ולתנועה אנשים לעבר ארץ-ישראל. רק כאשר הגיע החיבור בין הצרכים האנושיים ובין האינטרסים הפוליטיים לכלל השלמה של ממש, המריאה תנועת ההעפלה לשיא היקפה ולפסגת משמעותה המוסרית והלאומית באתוס הציוני. בזיכרון ההיסטורי היא נחרתה כביטוי העליון של הסולידריות היהודית הציונית, שהיה בו כדי להוכיח עד תום את צדקת דרכה של הציונות. זיכרון זה מחה את זכר המתחים והניגודים שהיו בין השותפים השונים לתנועת העלייה בתקופותיה השונות, כגון המדינאים הציונים, מארגני העלייה והעולים, והוא מחק גם את העובדה שמלכתחילה לא צמחה תנועה זו כיוזמה של היישוב אלא כיוזמה של ציונים חברי תנועות בגולה.

ספרה של עדית זרטל זהבם של היהודים: ההגירה היהודית המחתרנית לארץ-ישראל, 1945-1948 אמור להיות מחקר היסטורי כוללני על המוסד לעלייה ב' ועל פעילותו בתקופת השיא של העלייה, מן השנים שלאחר מלחמת העולם השנייה ועד שלהי 1947. במשפטים הראשונים במבוא לספרה מציגה זרטל את הסתייגותה מהגדרה של עלייה ב' שהובאה לעיל, ואומרת שבמדיניות הציונית, הרטוריקה של עלייה ב' היתה חשובה יותר מן המעשה הקונקרטי: המדינאים הציונים העריכו את כוחה המגייס של הרטוריקה, שבעיניהם היה רב יותר מכוח המעשה עצמו (עמ' 13-14).

התקופה שבה עוסק הספר חורגת מגבולות השנים שמציינת המחברת בפתיחה, שכן דיון ב'מוסד לעלייה' מחייב להביא בחשבון את התקופה שמראשית פעילותו, לפני מלחמת העולם השנייה, ועד להקמת המדינה. המחברת אינה מספרת על כל

2. פרט לספר דרך ביס, שיצא בהוצאת יד יצחק בן-צבי (ירושלים 1988), כל יתר הספרים ראו אור בהוצאת ספרית העפלה של עם עובד בשנים הבאות (לפי סדר ההופעה בסקסט): 1990, 1992, 1996, 1991.

אונייה בתנועת ההעפלה - 'ההגירה המחתרתית' בלשונה, אך היא מתימרת להציע תמונה שלמה ופרשנות חדשה של מפעל מדיני ואנושי רב ממדים, שהביא לארץ-ישראל משלהי שנות השלושים ועד להקמת המדינה למעלה ממאה ועשרים אלף איש. ציבור זה היווה כעשרים אחוזים מכלל הציבור היהודי שנמצא בארץ באוגוסט 1948, ואת לאחר שמחנות המעצר בקפריסין התרוקנו מרוב תושביהם. בשל חשיבותו של מפעל העלייה והיקף משתתפיו מעריכה המחברת כי ניתן ללמוד מקורותיו של המוסד, מטיבו ומאופיו לא רק עליו אלא גם על כלל היישוב היהודי בארץ-ישראל ועל החברה הישראלית שבדרך, 'הן על דרך ההקבלה והן על דרך ההגדה' (עמ' 21).

לאחר דברי מבוא ארוכים נחלק הספר לשלושה חלקים מרכזיים - 'עלילה', 'ארגון', ו'תודעה', ולאחרית דבר. חלקו הראשון של הספר מציג את תמונת פעילותו של המוסד בשלושת מרכזיו העיקריים: איטליה, צרפת ורומניה. החלק השני מציע הסבר לאופיו ולמהותו של המוסד, שמילא תפקיד מרכזי בעלילות העלייה, תוך כדי תיאור דיוקן קיבוצי של פעיליו בתחומים השונים. חלק זה כולל גם תיאור של פעילות הג'וינט, שתמיכתו הכספית בעלייה ב' אפשרה להוציאה לפועל. בחלקו האחרון של הספר מציעה המחברת את פרשנותה לטיבה 'האמתית' של העלילה ולמהותו של המוסד כפי שהם נראים בעיניה, באמצעות בחינת היעדים והדרכים של המנהיגות הציונית, ובעיקר של בן-גוריון. כותרתו של חלק זה, 'תודעה', מרמזת לניסיון לנתח בו את תודעתם של פעילי המוסד ומפעיליהם הפוליטיים, ואת תודעתן של שכבות הציבור שניזונו מן המיתוסים המעצבים של הציונות בלא שהיו מודעות למהות האמתית של המוסד ומפעיליו, שאותה חושפת לפנינו המחברת בקריאה חדשה וחתרנית של הסיפור ההיסטורי.

זרסל מציעה קריאה חדשה של האירועים ההיסטוריים (עמ' 17), ומצהירה שאין היא כותבת היסטוריה פוויטיביסטית. לכן, לדבריה, לעתים היא מרשה לעצמה להשתחרר מן הצורך בתיעוד הממשי לשם ניתוחם של גורמים וסיבות. קשרים וקישורים שבין מאורעות בזמן היסטורי נתון, השתמעויות האירועים בהקשר של רוח הזמן והדרך שבה התרחשו אירועים מסוימים מספיקים לדעתה כדי להגיע למסקנות בדבר כוונות והחלטות אופרטיביות, כמו, למשל, ההחלטה למהר ולהוציא את האונייה אקסודוס לארץ בזמן פעולתה של ועדת UNSCOP בארץ-ישראל (עמ' 118-119).

חלק העלילה הוא המרתק ביותר ואולי גם המשכנע ביותר בספר. בפרקיו מתארת המחברת את פעולותיהם של אנשי המוסד במדינות אירופה השונות בתנאים המדיניים והכלכליים ששררו בהן לאחר תום המלחמה. היא מציגה רקע נרחב המסביר היטב את מדיניות הממשלות בארצות אלה ואת השפעתה על יכולתם של פעילי המוסד להוציא לפועל את העלייה. היא מתארת גם את האישים שניצבו בראש המרכזים השונים, את דרכי עבודתם ואת המאבקים הפנימיים שליוו את ההכנות להוצאת האוניות לדרך. ואולם, גם בפרקים אלו, של 'הסיפור ההיסטורי', המשקפים יכולת תיאור נאה, באות

לידי ביטוי בדרך בוטה למדי הערכותיה השיפוטיות של המחברת, הבחנותיה בין טובים לרעים, בין מי שלרעתה התמסר להעפלה מתוך מניעים הומניים ובין מי שהשתמש בה ככלי לצרכיו של המאבק הציוני. היו גם ששינו את גישתם מ'אינסטרומנטלית' ל'הומנית' ברגע הנכון, ובכך זכו ל'גאולה' מעטה של המחברת. יהודה ארוי, שארגן וריכז את העבודה באיטליה עם עדה סרני, מתואר כאחד מה'טובים' בקרב פעילי המוסד. זרטל טורחת להדגיש שהוא לא היה איש מוסד טיפוסי; וכליכך למה? שכן, לדעתה, הוא שבר את הגבולות שבין פעיל המוסד הארץ-ישראלי לבין הניצולים המעפילים. כאשר עלה לאונייה 'פדה' בנמל לה ספציה התחפש לניצול, וכך ניהל את המאבק המדיני למען העברת המעפילים לארץ-ישראל באמצעות דעת הקהל:

בהליכתו אל שטח ההפקר ואל מצב חוסר הוודאות, שבהם היו שרויים הפליטים לאחר מעצרו, מצב של אי-ידיעה באשר לעתיד לקרות להם בכל רגע ורגע; באיון הממשי של זהותו שלו ובלבישתו את דמותם ואת זהותם, בהיטמעותו בתוך הזהות האחרת, המבעיתה והמאיימת בעיני הארץ-ישראלים, של הפליטים ניצולי ההשמדה הנאצית, גישר יהודה ארוי בגופו שלו על פני התהום שנפצרה בזמן השואה ולאחריה, בין הגולה ובין הקולקטיב הציוני בארץ-ישראל: בין הגולה שנרצחה, או מה שנותר ממנה, לבין ארץ-ישראל, המולדת ש'שללה' באידיאולוגיה את הגולה, שהסתירה פניה ואשר סירבה ל'ראות' ו'לדעת' את ההורבן ותוצאותיו [עמ' 80].

כאן, ובקטעים אחרים בחלק העלילה, באות לידי ביטוי החולשות הגדולות שיש גם בחלק זה של הספר. המחברת אינה יכולה להימנע מלהציב עצמה בעמדה של שיפוט מתמיד, במלאה גם את תפקיד המנתחת הספרותית של הדמות ההיסטורית, המציגה את הסמליות בפעולותיה. היא מרבה להעיר הערות סטראוטיפיות על אופיו של היישוב, על הקולקטיב הציוני ועל מערכת היחסים שבינו לבין הגולה, שבעיניה אינם אלא יחסי סובייקט-אובייקט (עמ' 80), בטולי כל רגש של שותפות אמתית ומונעים בכוח מגיפולציה וכוונות לניצול פוליטי (הערות השוליים המתלוות לאמירות סטראוטיפיות אלה אינן מבהירות כיצד ניתן להסתמך על המקור שהיא מצטטת, זאת אף כי היא מצביעה לעתים על שימושי לשון זהים, שבהם היא משתמשת והדמיות ההיסטוריות, כגון השימוש בביטוי 'תהום פעורה' של אנטק בדברו על היישוב ועל הגולה בתקופת המלחמה. ראה הערה 169 בעמוד 521, או הערה 187 בעמוד 523, שבה מתבססת המחברת על לשון התכתבות אופרטיבית בעניין הצעדים שיש לנקוט כדי לסיים את פרשת לה ספציה, כביטוי ליחס אינסטרומנטלי חסר רגש של מרכז המוסד בארץ לעולים).

זאת ועוד, בשימוש ספרותי לא זהיר היא מציעה לכאורה היבט פילוסופי קונצפטואלי מרחיק לכת של מערכות היחסים שהיא מציגה ושל מצבם הנפשי של

האנשים שבהם היא דגה, ומתיימרת להציג בכך מניע היסטורי סמלי שאותו היא משווה או מנגידה למקרה השכיח או היוצא דופן שבו היא דגה: היא משווה את פעולתו של ארזי לפעולתו של ד"ר דה פאז בספרו של קאמי הדבר, ובכך יוצרת אצל הקורא את התחושה שארזי הקריב קורבן נורא והסתכן סיכון אידר כאשר עלה לאוניית המעפילים, משל סיכן עצמו במחלה מידבקת. כשהיא ממשיכה לתאר ולבקר את ניכורם של השליחים הארץ-ישראלים כגון אנשי הפלי"ם והפלמ"ח, היא מתעלמת מן העובדה הפשוטה שבאוניות המעפילים נמצאו תמיד ארץ-ישראלים כתפקידים שונים, 'ססיכנו' את עצמם במגע הישיר והיומיומי עם העולים הניצולים. האם פעולותיהם והתנדבותם אינן ביטוי לחציית הגבולות שהיא מתארת בקשר לארזי? במרכז הפרק השני, העוסק בפעילות המוסד בצרפת, מציבה זרטל את פרשת אקסודוס, שאותה היא מתארת כהצגה גדולה וגלויה של המדינאים הציונים, שהשתמשו בעלייה ב' לצורכיהם. בנתחה את התפתחות העבודה בצרפת היא גם מבקרת את ההתחלות הכושלות, כגון יצירת הקשרים עם נציגי קבוצת הצנבא היהודי (Armeé Juive), שבעצמם רצו לעלות לארץ ושאלו גם לארגן עלייה גדולה מצרפת עצמה. מאמצייהם לא נשאו פרי, שכן בתום המלחמה רצו יהודי צרפת לחזור ולהשתלב בארצם המשוחררת ולא תכננו לעלות לארץ-ישראל. השלב הראשון של פעולות המוסד בצרפת לא היה סיפור הצלחה.

קבוצת השליחים מארץ-ישראל, שפעלה מצרפת, לא השכילה גם בחלוף שישה חודשים מאז התקבצותה בארץ זו, להכשיר תשתית לוגיסטית הכרחית להפלגות, להשיג אוניות וכספים, ולגייס תמיכה פוליטית חיונית, הן מקומית והן כלל-ארצית, לפעולתה. יתירה מזו: אם משום היעדר אותה הנהגה ברורה ומקובלת בתוך הקבוצה, אם משום חסרונה של תוכנית פעולה מוסכמת והדר-משמעית ואם משום הכישלון שבהצבתן של הנהגה כזאת ותוכנית כזאת, היתה קבוצה הפעילים בצרפת מוסכסכת בתוך עצמה, שרויה בתוך תחושת ההחמצה והכישלון וקרועה בין כיווני פעולה שונים [עמ' 167-168].

בהמשך מתארת זרטל את מערכת היחסים המורכבת והמרשימה שהצליחו אנשי המוסד לבנות בצרפת עצמה, בקשרם קשרי נאמנות עם מדינאים צרפתים ועם אנשי מחתרת מתקופת המלחמה - יהודים ולא יהודים כאחד. בדרך זו הצליחו פעילי המוסד לנצל באורח אופטימלי את המערכת המדינית המיוחדת בצרפת שלאחר השחרור (עמ' 125-123).

ההסבר שמציעה זרטל לקשיים הראשונים של הפעילות בצרפת נעוץ בנסיבות המיוחדות ששררו בה ובעובדה שעבודת המוסד היתה, למעשה, תלויה כל כולה בשיתוף הפעולה ההכרחי בין היהודים הניצולים לבין המארגנים מן המוסד. תוכניות המוסד, אפילו היו מגובשות ומושלמות, לא יכולות היו להתממש לולא היו הניצולים מוכנים בכל מאודם לקחת חלק בתנועת ההעפלה, או 'ההגירה המתרתית', בלשונה של זרטל. כאן דווקא מצביעה זרטל על המרכיבים העיקריים של ההעפלה, ומסכימה כי אלמלא כל אחד מן המרכיבים שזכרו לעיל - אלמלא השילוב בין הצרכים

והמצוקות ובין מסגרת הארגון של המוסד והאינטרסים הפוליטיים, ואלמלא אמונתם הנחושה של כל הגורמים שהפתרון האפשרי היחיד הוא העלייה לארץ-ישראל – לא ניתן היה לממש את מפעל העלייה, הכרוך בלוגיסטיקה מסובכת, בקשיים ובסיכונים גדולים. מסקנה זו נובעת מן העלילה שזרטל פורשת בספרה (וראה גם דבריה בעמ' 169-170): ואולם, בעודה מתארת עלילה זו היא גם מנסה לכפור בהנחות אלה, ולכן הקורא בפרקי העלילה נבוך לנוכח הפער הנפער בין 'הסיפור ההיסטורי' העולה מן העלילה ובין הנרטיב שהמתברת מתעקשת להציג בכל מחיר. בין שניהם קיימת סתירה של ממש. לקריאה בפרקי הספר מתלווה אפוא תחושה של חוסר אמינות, תחושה שהדברים מאולצים.

שיאו של פרק זה הוא תיאור פרשת 'אקסודוס', שאותה אין המחברת מספרת לפרטיה שכן, לדבריה, כבר התפרסם מחקר קודם בנושא זה. עיקר מטרתה בדיונה בפרשת 'אקסודוס' היא להראות כי המנהיגים הציונים, והמוסד בעקבותיהם, עשו בפרשה שימוש פוליטי מתוכנן כדי להוציא לפועל את 'ההצגה הגדולה': בואה של האונייה לארץ בעת ביקורה של ועדת UNSCOP. אף שאין בידה הוכחה של ממש לכוונה מראש להפוך את בואה של אוניית המעפילים 'אקסודוס' להצגה במועד זה, בטענתה זו סותרת המחברת את מסקנותיה של אביבה חלמיש, הטוענת שהשיקולים בקביעת מועד יציאתה של האונייה מצרפת היו קשורים לגורמים בשטח: 'בחודי חדרים הוחלט להקדים את ההפלגה ולבצע את העמסת המעפילים במועד שבו עבר הטור דה-פראנס בסביבת סט, מתוך הנחה שתשומת הלב תמוקד לאירוע זה והשלטונות המקומיים יהיו טרודים מלתת דעתם למתרחש באזור הנמל'.³ מן ההתארגנות המהירה ליציאה ומדרך בחירת העולים למסע זה – שלדעת זרטל חרגה באופן בולט מן הנורמות, שלפיהן נבחרו בדרך-כלל צעירים חלוצים – כמו גם מן המסרים הגלויים והסמויים של שליחי המוסד וממיעוט הדישום ביומניהם של המארגנים, מכל אלה מסיקה זרטל שהמניע העיקרי לשאיפה למהר ולהגיע לחופי הארץ היה ביקורה של ועדת UNSCOP.

בין שתיאורה של זרטל נכון ובין שהוא שגוי, מתעוררת השאלה מדוע יש למצוא בשאיפה זו טעם לפגם? האין זה טבעי ומהותי ביותר שהמרכיב הפוליטי היה המרכיב המרכזי במבצע ההעפלה – מבצע שעשוי היה לקדם את השגת היעדים המדיניים, שלא עמדו בניגוד לשאיפותיהם של העולים אלא בהשלמה להם? באסטרטגיה הפוליטית שבאה להפוך את 'החולשה' היהודית למקור של כוח לא היה אקט בלתי מוסרי, שכן היא נועדה לפתור את מצוקתם של הניצולים באמצעות ריבונות מדינית. אילולא נקטו המדינאים הציונים את כל הדרכים האפשריות כדי לקדם את המטרות המדיניות, שהיו זהות למטרותיהם של העולים הניצולים ובאו לשרתם, הרי היו חוטאים להם.

גם את המשך האירועים בפורט דה-בוק, את החזרת העולים לגרמניה ואת ירידתם השקטה מן האונייה, ללא התנגדות, בתמיכתו של בן-גוריון – גם את אלה שופטת

3. אביבה חלמיש, אקסודוס – הסיפור האמיתי, תל-אביב 1990, עמ' 60.

זרטל כביטוי למניפולציה של המנהיגות ולהיעדר התייחסות של ממש מצדה אל מצוקותיהם של העולים. להערכתה, את בן-גוריון הנחה שיקול מדיני בלבד: הוא אמנם היה מעוניין שהעולים ישהו על האוניות בפורט דה-בוק ולא ירדו לחוף בצרפת, אבל מאבק נגד הורדתם בהמבורג היה בעיניו מיותר. הוא לא נזקק לעוד 'הצגה', וחשש שסבל נוסף של העולים עשוי להגדיש את הסאה (עמ' 195, 468-469).

הסתירה בין העלילה לבין הנרטיב של זרטל באה לידי ביטוי גם בפרק השלישי, בתיאור ההעפלה מרומניה. מצד אחד אנו נתקלים במשפטים המצביעים על הבנה עמוקה של מורכבותו של מפעל העלייה, כגון: 'כדאי להתעכב על הפרטים הקטנים של קורותיה של האונייה [הכוונה לספינה 'סמירני', ד"ע] כיוון שהם מלמדים עד כמה, בסופו של דבר, היו הנסיבות שמכוחן נאלצו אנשי ה"מוסד" לפעול, שרירותיות ובלתי-צפויות וכוחו של השליח הארץ-ישראלי דל, ואיזו מידה של אורך-רוח, של נחישות ושל אلتור, נדרשה ממנו כדי שפעולתו תצלח' (עמ' 221). ואולם, מצד שני מסבירה זרטל את המניעים ואת המחשבות שליוו את פעולתו של משה אורבך (אגמי), איש המוסד ברומניה, בארגון ההגירה בסתיו 1944 כביטוי לרגש אשמה. בדונה בהצעתו לשלוח אונייה במעלה הדנובה כדי להוציא יתומים מהונגריה חודשים ספורים לפני תום המלחמה, כאשר יהודי בודפשט, שניצלו מגירושים בקיץ 1944, גורשו בצעדות המוות (התוכנית כבר נהגתה בקיץ 1944 אך לא הגיעה לידי מימוש), כותבת זרטל: 'הגם שלא ניסח זאת במלים מפורשות אלה, נדמה שאורבך [אגמי, ד"ע] ראה בתוכנית מעט כפרה היסטורית של ארץ-ישראל שנותרה מחוץ לטווח ההשמדה של הרייך ההיטלרי כלפי הגולה הנרצחת. הוא הגדיר את תוכניתו, "מפעל עצום", "כמעט מפעל היסטורי" (עמ' 223).

מדוע ועל סמך מה כותבת זרטל דברים אלה, בהשתמשה במושג כבד המשמעות 'כפרה' אגמי, שהיה פעיל עלייה עוד באוסטריה בשנת 1938, בטהראן בשנת 1943 ובקושטא בשנת 1944, ובספטמבר של אותה שנה, בעקבות כיבוש רומניה בידי הסובייטים, יצא לרומניה להמשיך בארגון עלייה ב' - מדוע היה עליו לחוש אשמה ולחפש כפרה? והאם אכן ביטא דברים אלה? לא ניתן להימלט מהתחושה שהמחברת מעוניינת לנסוע במוחו ובלבו של הקורא את האמונה שאנשי היישוב בארץ וכן פעילי העלייה היו צריכים להרגיש רגש אשמה כבד, משום שלדעתה, ומנקודת המבט השיפוטית שלה, כך צריכים הדברים להיאמר בשנת 1995.

עמדה זו נובעת מהנחה אפריורית, שאותה היא מציגה במבוא לספר, ולפיה ניתן להסביר את מערכת היחסים שבין היישוב לבין שארית הפלטה על-סמך גישתו של פרויד, המדבר על 'האימה והרתיעה שמעוררת חזרתו של מה שהיה לפני אינטימי וקרוב, ואשר הרחקתו והדחקתו הפכו אותו לנושא פוטנציאל של אימה וסכנה "Das unheimliche" (עמ' 24). לדעתה, רתיעה זו מבטאת יותר מכול את הקושי העצום של מנהיגי היישוב ותושביו לקבל את התלות שנוצרה בינם לבין ניצולי השואה במסגרת הניסיון להבטיח את קיומו של היישוב ולהגשים את המטרות הציוניות - כל

זאת למרות ההערכות השונות, שברובן שללו את יכולתם של ניצולי השואה להתמודד עם המשימות הציוניות.

זרטל מניחה שהיישוב היה אכול רגש אשמה משום שלא עשה דבר למען יהדות אירופה ונותר אדיש לגורלה בתקופת השואה. עם זאת, לטענתה, לא היו אנשי היישוב מוכנים לבוא ולבקש מן הניצולים סליחה ומחילה, מה שלדעתה צריכים היו לעשות:

לא חוגר שק ואפר על ראשו בא בן גוריון אל אחיו, שרידי עמו באירופה, לא כדי להתאבל איתם; גם לא לבקש מחילה על סדרי העדיפויות שלו ושל היישוב בארץ ישראל בעת שבוצע הרצח השיטני ביהודי אירופה. מה שתבע מאחרים, להצטייד באהבה במגעם עם הניצולים ולהבין לנפשם, חסך מעצמו. לגייס אותם למפעל הציוני הוא תבע, בשיח וולונטריסטי קשות, מגייס, ולא פחות מכך גם אקסקלוסיבי, 'מוציא' [עמ' 424].

האם מציגים דברים אלו נאמנה את גישת היישוב, או שמא יש בהם שעבוד של העבר לפרספקטיבה של ההווה ולוויכוחים התרבותיים, הפוליטיים והחברתיים המתחוללים בו, והוצאה של העבר מן הקונטקסט ההיסטורי? אין ספק שניתן לספר את העבר בגרסאות היסטוריות מתחרות ומנקודת מבטן של קבוצות או אליטות שונות. ואולם, בכל מקרה, הסיפור כולו צריך להיות קשור אל הקונטקסט ההיסטורי.

זרטל אינה מתמודדת עם האפשרות להציג גרסה אלטרנטיבית, שתסופר מנקודת מבטן של קבוצות אחרות ביישוב (כמו החרדים או הרוויזיוניסטים), אלא מנסה להציג את הנרטיב של האליטות, שאותו היא מתארת כנרטיב מזויף. ואולם - מזויף בעיני מי? בעיני בני התקופה? או שמא בעיניה של זרטל, המבקשת לקעקע את מעמדם הנבחר של קבוצת פעילים זו? האומנם מתארת זרטל דיוקן אמין של היישוב? גם היסטוריונים הגורסים שהאליטות השולטות הן הן הקובעות העיקריות של הנורמות והפרמטרים החברתיים (בניגוד לגישה המעריכה כי יש השפעה גם לגורמים חברתיים, תרבותיים וכלכליים) - גם הם אינם מבטלים את חשיבות חיי היומיום של החברה בהתפתחותה, ואינם יכולים להתעלם מתפיסותיהן של אליטות נוספות שפעלו ביישוב. בקרב החוגים המכונים 'אזרחיים' נמצאו אליטות נוספות, והיו להן עיתונות ומסגרות תרבותיות ופוליטיות משלהן. התנועה הרוויזיוניסטית ומנהיגותה, למשל, היו גם הן חלק של האליטה היישובית.

זאת ועוד. האווירה הציבורית, המציאות המנטאלית, שאותה מרבה זרטל להדגיש, לא נוצרה רק בעקבות קריאה בעלוני הקיבוצים, בעיתון דבר ובפרסומים אחרים; גם לעולים ותיקים יותר היה חלק ביצירתה. חיי היומיום בארץ היו קשים לעולים הרבים. קשה היה להסתגל לנוף החדש, לאקלים הקשה ולמערכת הכלכלית הלוחצת. כל אלה היו מרכיבים בעלי חשיבות בקביעת האווירה ודרכי ההתייחסות לחברה, וגרמו לעולים להתכנס בתוך עצמם בעת בניית חייהם החדשים, ביישוב שרובו עולים

ומהגרים. לא פחותה מאלה היתה החשיבות המיוחדת של הרקע החברתי והתרבותי של העולים, של הבתים שנשטשו ושל אורחות חייהם בארצות אירופה. הפרידה מבית, ממשפחה ומחברה נעשתה הן מרצון והן מכורח, אך בכל מקרה יצרה לחצים רבים. אמנם חוקרים מגדירים את היישוב בארץ באותה תקופה כיישוב בעל מודעות פוליטית גבוהה, עם מנהיגות אידאולוגית מהפכנית (בעיקרה ציונית, על גווניה השונים), ואולם, רבים מתושביו הגיעו לארץ מסיבות כלכליות ופוליטיות, ולא דווקא בעקבות אידאולוגיה מגייסת. יתרה מזו, רבים מן העולים אף לא נשבו באידאולוגיות אלו גם לאחר עלייתם ארצה, ולא נזקקו להן לצורך הצדקת מעשיהם. רבים התייחסו בחשדנות ובספקנות לדיבור אידאולוגי נמלץ וראו בו אמצעי להשגת אינטרסים וטובות הנאה אישיות. תושבים רבים בערים, במושבות ואפילו בקיבוצים המשיכו להעניק לגיטימציה לקיום היהודי מחוץ לארץ-ישראל, ואף הרגישו קרבה ואהבה לחברים ולקרובי משפחה מן הגולה ולגיחוחות שונים של החיים היהודיים בגולה (אם כי לצד תחושות אלו היתה קיימת גם ניקורת וספקנות כאשר לבטחון החיים היהודיים בגולה, בעיקר במזרח אירופה, ולאחר עליית הנאצים - גם בגרמניה). לא מעטים נסעו לבקר את משפחותיהם באירופה ואף נשארו במקומות מגוריהן לשהות ממושכת. עבור בני נוער רבים שגדלו בארץ היה הגעגוע לאירופה ירוקה ושופעת מים חלק מסיפורי ילדותם; שירי הילדות ששמעו מהוריהם לא היו בשפה העברית אלא בידיש, ברוסית, בפולנית ובגרמנית, וסיפורים על אגמים, על נהרות ועל יערות מושכי לב ודמיון היו נחלתם. בסיפורים אלו תוארו נופים שונים עד מאוד מנופי השדות המסולעים והריקים שהכירו משכונות ילדותם וממשטחי פרחי הבר הצובעים את הנוף החום רק חודשים ספורים בשנה. איני יכולה לקבל את הטענה שאנשים אלה, שרבים מהם תמכו במדיניותה של הנהגת היישוב והודהו עם מגמותיה, חשו ניכור אל הגולה והיו מלאי אימה לנוכח הניצולים שהחלו להגיע לארץ עוד בתקופת המלחמה, ומיד עם סיומה. המחקר החברתי על היישוב אמנם אינו שלם, אך הכללות כה גורפות על אופיו ועל טיבו של היישוב אין להן ביסוס גם בנתונים המעטים הקיימים.

רצוני לדון עתה בחלקו השני של הספר ולתת את הדעת לדרך שבה מתארת זרטל את המארגנים, שליחי המוסד. בתארה את המוסד ואת דרכי התארגנותו היא שופכת אור על דרך עבודתו ועל דרך גיבושו כחלק מן המערכת הפוליטית המרכזת את השפעתה ואת שליטתה במוקדי הכוח של היישוב. במהלך אותן שנים ובשנים שלאחר המלחמה דאג בן-גוריון להבטיח שכל הגופים יסורו למרותה המלאה של המסגרת המדינית שבראשה עמד, ודחק החוצה אחדים מן השליחים הראשונים של המוסד - כגון יהודה בראגינסקי - שבנאמנותם הפוליטית לא בטח.

בחלק זה מציגה זרטל את השליחים ומתארת את אישיותם ואת פעילותם במקומות השונים. היא מחלקת אותם לשתי קבוצות: הראשונה - קבוצת הוותיקים, שליחי 'החלוץ' ויוזמיה של עלייה ב', מקצתם מקרב שליחי 'החלוץ' בפולין, שפעילותם התרחבה לארגון עלייה ב'. רובם הגיעו לארץ מאירופה כבוגרים, והחיים בגולה היו

מוכרים להם היטב והיו חלק מהווייתם; הקבוצה השנייה שמתארת זרטל היא קבוצת השליחים שהגיעו לאירופה לאחר המלחמה לצורך עבודת המוסד. שליחים אלה גויסו מקרב קבוצה חברתית אחת: ברובם המכריע הם היו חברי קיבוצים ומוכרים לאנשי המוסד הוותיקים. הם זכו לתמיכתם, וביחד יצרו רשת קשר ששימשה הן בסיס לפעולה משותפת והן קבוצה תומכת במצבים של מצוקה. עשרות שליחים אלה פעלו במסירות רבה ומתוך נאמנות למפעל העלייה ולשאול אביגור, שהיה הסוכן המתווך בינם לבין הגורמים הפוליטיים הרמים יותר (אף כי בין הפעילים הוותיקים של המוסד לעלייה היו שנהנו מקשרים ישירים עם המנהיגות הציונית). קבוצה שלישית, שהיתה מעורבת מאוד ובאופן ישיר בענייני העלייה, היתה הפלי"ם. גוף זה נוסד בתקופת המלחמה במסגרת ההכנות לגידול היקפה של עלייה ב' עם סיומה של המלחמה, ולדעת זרטל היה אחד הביטויים לתהליך ההשתלטות של מפא"י על הפלמ"ח ושעבודו ל'הגנה'.

שליחי המוסד השונים זוכים לתיאור מפורט לאורך הפרק כולו, אך הסעיפים האחרונים בפרק הם המרגשים ביותר. השם שנתנה זרטל לפרק, 'אנשים רגילים', מרמז לדעתי על מה שהיא אינה מוכנה לומר במפורש: אנשים אלו ייצגו למעשה את כל הקבוצה החברתית שאליה השתייכו, וכדבריה, הם אכן היו אנשים רגילים מאוד מיוחדים. מסירותם ונאמנותם לעבודת העלייה אינה שנויה במחלוקת. זרטל גם מסכימה שהם, יותר מכל גורם אחר, חשו קרבה גדולה אל העולים. הביוגרפיות של שליחים אלו מסבירות את יחסם לעולים ולעלייה. הוותיקים, כגון משה אנמי, שמריה צמרת, זאב שינד, צבי יחיאלי ואחרים, הושפעו לא רק מפעילותם רבת השנים ב'החלוץ' ובארגון העלייה, אלא גם מן העובדה שהיו חשופים יותר לדיעות על גורל היהודים בתקופת השואה והיו בין הראשונים שהגיעו לקהילות אירופה באותה תקופה. כולם פעלו במסירות אישית גדולה ובמשך שנים רבות.

האם שליחים אלו, שבילו שנים ארוכות מנותקים מביתם וממשפחותיהם ותלונות מצד ילדיהם ובני משפחותיהם על המחיר האישי ששילמו נשמעות בשנים האחרונות ביתר שאת), מבטאים את ההתנשאות כלפי העולים, או שמא את האמונה בסימביוזה בין שארית הפלטה ובין היישוב בארץ? האם הם הדגישו את עליונותם של בני הארץ על העולים, או שמא מעידים הקשרים שקשרו - ובהם קשרי נישואין וחברויות אמיצות - על הבנה גדולה יותר של העולים וחיבור עמוק יותר אליהם? ולבסוף, חייבים אנו לשאול, האומנם היו השליחים יוצאי דופן בחברתם, או שמא שיקפו חברה שרצתה להעניק רבות לניצולי השואה והיתה מוכנה לוותר על נוחות, תנאי שיכון טובים יותר ועוד ואולי אף להקריב קורבנות כדי להביאם לארץ? האם הדבר עומד בסתירה לעובדה שעם בואם של העולים לארץ לא גילו אנשי היישוב רגישות וסבלנות רבה לסיפוריהם ולמגבלותיהם ושאפו להטמיעם במהירות במציאות הארץ-ישראלית ובעולם ערכיה? התשובה לכך היא שלילית. שתי הגישות התקיימו זו בצד זו. אך שאלה זו חורגת מהדיון הנוכחי.

קבוצה אחרת שבה עוסקת זרטל היא חיילי הבריגדה באיטליה ובמקומות אחרים באירופה. הם היו למעשה השליחים הראשונים שנשלחו לעזרת שארית הפלטה וארגנו

את המחנות החדשים באיטליה. עם זאת, יש לציין כי בתפקידם זה שימשו לא רק באיטליה אלא גם באוסטריה ובגרמניה. בספרה של עירית קינן (לא נרגע הרעב) מתואר הדיוקן הקיבוצי והאישי של קבוצת שליחים זו, המייצגת מגוונים שונים ביישוב. המתנדבים לצבא הבריטי ולבריגדה השתייכו לקבוצות חברתיות שונות, והמניעים להתגייסותם היו רבים ומגוונים, כפי שהראה יואב גלבר במחקריו.⁴ הקבוצה שכלפיה מפגינה זרטל כמעט איבה היא קבוצת אנשי הפלי"ם: כקבוצה המשתייכת לפלמ"ח, היא משקפת בעיניה את הדגם הנתעב של הצבר הארץ-ישראלי, שהפך להיות מושא ההתקפות בספרות הביקורתית העוסקת בציונות וביישוב, ולא ארחיב בסוגיה זו.

המושא המרכזי להתקפותיה של זרטל הוא דוד בן-גוריון, או יושב ראש הסוכנות, שהלך וכבש את עמדת המנהיג האולטימטיבי של היישוב בתקופה הנדונה. לנושא זה מוקדש למעשה החלק השלישי של הספר, הכולל פרק אחד: 'נושאים ונישאים'. אף-על-פי שמתחילת הפרק תוקפת המחברת את גישתו המדינית של בן-גוריון ומציגה אותה כגישה מניפולטיבית, לא הומנית וחסרת רגישות ואנושיות, כאשר סיימתי לקרוא אותו רשמתי לפני שזרטל מזכירה לי את בלעם, שהוזמן לקלל ונמצא מברך.

החיבור כולו מלווה בביקורת על בן-גוריון ועל מדיניותו, המוצגים כרע האולטימטיבי (גם זה אחד ממאפייני הגישות הביקורתיות כיום). בפרק הנדון מעוניינת זרטל להציג לפנינו 'במלוא הדרו' את הזיוף שבמיתוס הציוני ובזיכרון הקולקטיבי. אחד הסעיפים המרכזיים בדיון זה נקרא 'המפגש המוחמץ'. בסעיף זה היא מסכמת את 'כתב האשמה של היישוב', שלא נרתם 'לפעולה מרכזית, מגייסת-כול ומיידיה, של הצלה מאסיבית, בגבולות האפשר, בעוד השואה מתרחשת' (עמ' 418). חלקו השני של כתב אשמה זה הוא שמנהיגות היישוב, בגישתה ובמדיניותה, הציגה את ציבור הניצולים 'כ"אחר' זר וגלותי, קיבוץ בני-אדם חסרי פנים, ללא מאפיינים פרטיקולריים, המון סביל הממתין לגאולתו תוך מילוי התפקיד ההיסטורי-הציוני שיושג עליו' (עמ' 418). זרטל מעריכה שהיה על בן-גוריון לבוא אל הניצולים 'חוגר שק ואפר על ראשו' ולבקש מהם מחילה. בן-גוריון לא חשב כך, ולא העריך שזו הדרך הנכונה שבה צריך מנהיג לפעול בזמן משבר. הוא בא אל הניצולים לגייסם למאבק הציוני, והתווה את הדרך באמצעות ניתוח של המציאות הפוליטית והערכה נכונה של כוחו ושל חולשותיו של הציבור שהנהיג וייצג.

זרטל מודה שבן-גוריון נמנע מלגלות את רגשותיו הסוערים בפגישותיו עם הניצולים כבר בסתיו 1944 בבולגריה, ושוב, מדי שנה, בפגישותיו עם הניצולים במחנות העקורים בגרמניה. היא מתארת את הסובלימציה, כלשונה, שעשה ברגשותיו כאשר העתיק ליומנו שירי ניצולים או כיתובים ממצבת הזיכרון בברגן בלזן. היא גם אומרת שתבע מן השליחים לקבל את הניצולים כמות שהם ומתוך אהבה לכוחם

4. גלבר, תולדות ההתנדבות, ג, נושאי הרגל, ירושלים תשמ"ג.

ולחולשותיהם. אך עם זאת היא כותבת: 'מה שתבע מאחרים, להצטייד באהבה במגע עם הניצולים ולהבין לנפשם, הסך מעצמו' (עמ' 424). את יחסו של בן־גוריון לניצולים היא מסכמת בתיאור של כמה מפגשים שבהם התעקש לדבר אליהם בעברית ולא בשפה המוכרת להם, ובכך היא רואה 'אקטים אופייניים של איש האליטה השלטת, במסגרת הארגון־מחדש של ההגמוניה הפוליטית והתרבותית, ברגעי תפר מהפכניים או פוסט־מהפכניים, אקטים שנועדו לייצב את המדרג החברתי־הפוליטי ואת הקשרים האינטימיים והבטוחים בין השכבה השלטת לשכבות הנמוכות יותר' (עמ' 424-425).

בנתקה את האמירות שהיא מצטטת מן ההקשר הכולל - לא מן האירוע שבו הם נאמרו, שאותו היא מזכירה, אלא מן ההקשר הכללי של המאבק היהודי והציוני לשיקום שרידי העם ולהקמת המדינה - ובתארה מאבק זה כמעין הצגה שכל כולה מתוזמנת ומיועדת לתקשורת עולמית או לרטרוריקה פוליטית, יוצרת זרטל תמונה מעוותת, שאותה היא קוראת על־פי הנרטיב שהיא מעוניינת לקבע. בדרך הטפה של מורה בשיעור חינוך היא מעריכה את הדברים שאמר בן־גוריון בקיץ 1946, בעקבות נסיונם של כמה מעפילים לברוח מן האונייה 'כתריאל יפה' כדי להימלט מגירוש לקפריסין:

אך גם אז, נוכח גילויי הגבורה הללו של ניצולי השואה, לא דיבר בן גוריון ישירות אליהם, לא שיבח אותם בפניהם ובאוזניהם ולא הפך אותם שותפים לחוויית השתנותם כפי שהוא חווה אותה, אלא העלה את המקרה שלהם למופת ולכות מגייס כלפי היישוב, כלפי מפלגתו, כלפי היהדות העולמית, וכמובן גם כלפי הבריטים, לאמור, לא משחתות ינצחו כוח שכזה, הנובע ממעמקים; גם אימפריה גדולה לא תביס את כוח הרוח, הקמאי כמעט, העולה מתוך אלפיים שנות רדיפות וייסורים [עמ' 426].

ומי לידנו יתקע שהאמירות הללו, המכוונות גם כלפי פנים וגם כלפי חוץ, ודווקא בפומבי, לא היו האמירות בעלות הכוח המרפא, המנחם והמעודד בעיני המעפילים עצמם? דומני שגם בחלק האחרון, בטיעוניה השיפוטיים והמתנשאים, יוצרת המחברת את הדיסוננס בין הסיפור לבין הנרטיב המחולל שלה עצמה.

זאת ועוד, האם רצו הניצולים במנהיג חגור שק? או שמא - דווקא משום החינוניות שהם עצמם גילו בשיקום חייהם, חודשים רבים לפני שבן־גוריון או שליחים אחרים הגיעו אליהם - היו זקוקים למנהיג כריזמטי, שיציג להם תמונת עתיד וחזון משכנעים, ושיהיו בו וברעיונותיו הכוח המגייס, המניע והתומך ברצון לפעול שהם עצמם גילו? הרי מבחינתם היה חשוב ביותר להשתכנע שהמתנות אינם אלא מצב ביניים, גם כאשר השהות בהם נמשכה שנים ארוכות. המחקר הצביע על רוח הנכאים ששררה בקרב הניצולים בסתיו 1947, בעקבות הגירושים המסיביים לקפריסין והחרת פליטי 'אקסודוס' לגרמניה, ובשל חוסר הבהירות באשר לטווח הזמן הצפוי עד להגשמתו של הפתרון הציוני. ההחלטה על החלוקה באו"ם יצרה באחת את השינוי המהותי באווירה של כמעט ייאוש.

את הדיון בעמדתו של בן-גוריון קושרת זרטל גם באירועי פרשת 'אקסודוס': ביקורה של ועדת UNSCOP בארץ, גירוש העולים בחזרה לאירופה והורדתם בגרמניה. לא אתעכב על פרטי הניתוח שהיא עורכת, אך אציין כי הקו המנחה אותה הוא הטענה שבשלב זה של התפתחות המאורעות שינה בן-גוריון את סדר העדיפויות הלאומי, ובמקום הראשון, במקום ההעפלה, העמיד את ההכנות למערכת הגנה, מתוך צפייה להתנגשות צבאית בארץ-ישראל עם הפלסטינים ואולי אף עם ארצות ערב. הסתת מרכז הכובד מההעפלה לביטחון היא ההסבר שמעניקה זרטל לגישתו של בן-גוריון, שתמך בירידה שקטה של המעפילים מאוניות הגירוש בגרמניה. בן-גוריון אמנם הסביר את עמדתו במגיעים הומניטריים, אך בעיניה לא היתה זו אלא כסות למגיעיו העיקריים.

מניתוח הדרך שבה מציגה זרטל את טיעוניה בקשר לפרשה כולה עולה גישה של קצוות. אין היא מקבלת שניתן היה להפעיל ברוזמנית כמה אופציות של פעילות מדינית והתארגנות בשטח, ושניתן היה להמשיך בהעפלה גם כאשר הפך הביטחון לעניין מרכזי יותר. זאת ועוד, אף שלבן-גוריון היה תפקיד מרכזי הן בעיצוב המדיניות והן בביצועה, הרי לצדו ניצבו מדינאים נוספים, שעמדתם לא היתה הסרת משקל, ובהם משה שרתוק, שהמשיך להקנות חשיבות לעלייה ב', הגם שלא חלק על הצורך להיערך מבחינה בטחונית.

לסיום, רצוני לדון בקצרה ביצירות הספרותיות שבהן משתמשת זרטל, לדבריה - כטקסטים היסטוריים לכל דבר. היא מציגה שני טקסטים שלדעתה הפכו לקנוניים: האחד פרי עטו של יצחק שדה, 'אחותי על החוף', והשני שירו של אלתרמן 'דף של מיכאל'. אני מסכימה עם זרטל שניתן ללמוד מטקסטים ספרותיים על רוחה של התקופה ועל היבטים שאינם גלויים בטקסטים ההיסטוריים הרגילים. אני גם חושבת שניתן לקרוא אותם קריאה קונטקסטואלית ולא לדאותם כאילוטרציה בלבד. כל טקסט כתוב משקף את הכותב האינדיבידואלי, אפילו טקסט היסטורי פורמלי. ואולם, המודעות לאישי ולכללי ומידתם שונים בכל אחת מצורות הכתיבה.

בנתחו יצירות ספרותיות כטקסטים היסטוריים חייב החוקר לקרוא את היצירות מתוך התחשבות באופיין ובמהותן הספרותית. לדעתי, זרטל אונסת את הטקסט של שדה כאשר אין היא מתירה לו את החירות הניתנת לסופר לדבר בקולותיהן של הדמויות שהוא מתאר ולומר שזהו קולן שלהן. טענתה שכל הגיבורים ביצירה מדברים מפיו של שדה היא מובנת מאליה. כבכל יצירה ספרותית, ההנחה היא שהסופר יודע לדבר מגרונן ומנפשן של הנפשות הפועלות, וברצותו נאלם קולו האישי. גם הטכניקה הספרותית של הצגת קצוות לצורך הדגשה וכדי ליצור מחדש את הדמות או את הרעיון מקובלת בספרות. האם אין זו הדרך שנוקט שדה בהציבו את הניצולה, האישה הפגועה והמוכה, בקצה האחד, וממולה את הצעיר הארץ-ישראלי הצעיר, הבריא והחסון בקצה השני? האין בכך רצון להביע באמצעי ספרותי את נאמנותם הטוטלית של אנשי הפלמ"ח, את הכרתם המלאה בתפקידם ואת גכונותם להקריב דברים רבים למען הבאתם של הניצולים לארץ?

הטקסט הוא אכן דידיקטי ומגייס, גברי, מצ'ואיסטי ופטריוארכלי, כפי שטוענת

ורטל, ואף טבעי הדבר בקונטקסט של הקבוצה החברתית שלה השתייך, של הזמן ושל המחבר. אולם הוא מאפשר לקורא לראות לא רק את הקצוות, אלא גם את המרחב שבניהם. אין ספק שהיישוב חש רגש עליונות כלפי הניצולים ושהשורשים לכך נעוצים בעמדה הציונית העקרונית, שראתה את החיים בארץ־ישראל כבעלי ערך רב יותר מכל צורת חיים יהודית אחרת. האומנם ניתן היה לחשוב שדווקא אחרי המלחמה, לנוכח אירופה המובסת והחרבה ולנוכח עולם יהודי שנהרס עד היסוד, יגרמו החמלה, הצער והיגון לשינוי הגישה הרואה יתרון בחיים בארץ־ישראל?

עם זאת, מראשית קיומה היתה התנועה הציונית תלויה בגולה בתהליך הגשמתה. מן הגולה אמורים היו לבוא המשאבים הכלכליים והאנושיים שיבנו את ארץ־ישראל. העובדה שארץ־ישראל והעלייה אליה הפכו למוקד של הידברות בין הניצולים לבין אנשי היישוב ומנהיגיו לא היתה חידוש בשיח שבין הגולה לארץ. במוקד השיח הזה העמידו העולים, לא פחות מן היישוב ומשליחיו, את הביטוי 'לבנות ולהיבנות', שהפך למושג מפתח בשיח הציוני והיהודי. בשיתוף הפעולה שבין יוזמים ומארגנים ובין עולים היו גבולות המהות הקיומית מטושטשים, למרות חלוקת התפקידים הברורה במהלך מבצעי ההעפלה.

טשטוש זה ומידה של אמביוולנטיות באים לידי ביטוי בשירו של נתן אלתרמן 'דף של מיכאל', שבו רואה ורטל את הביטוי לאימתו של היישוב שמא ייחנק ויבלע בהמון הניצולים. אבל דווקא האמביוולנטיות הזו משקפת גם את ההכרה בכוח שהיה לניצולים במהלך פעולות העלייה. האקט המשותף והאמביוולנטי של הניצולים והמארגנים היה מקור כוחו של המפגש הזה וגם בסיס להעמקת היחסים שבין הקבוצות הללו, שהרי עבור רבים מן המארגנים ומפעילי העלייה, ההווה של הניצולים היה האתמול שלהם, גם אם היו כבר חברים בפלמ"ח.

מן הראוי לציין שורטל מביאה את הטקסטים האלה באהרית הדבר של הספר, לאחר שבנתה את טיעונה (השגוי, לדעתי, כפי שהצגתי עד עתה) בלמעלה מ־400 עמודים, ולפיכך היא מניחה שהם נמצאים בקונטקסט של הנרטיב שלה. ואכן כך הוא, אך דומני שבספר כולו, המפורט והמאורגן היטב, משתקפת קריאה מוחצנת של האירועים, שאינם מתחברים לקונטקסט היסטורי אלא ללקח אידאולוגי־מוסרי. כבני־אדם, כיהודים אורחי ישראל, היינו רוצים שההיסטוריה תתגלה לפנינו בפנים נאות יותר, מנחמות או מתאימות יותר להשקפת עולמנו ולמקום שבו אנו נמצאים היום. ואולם, כהיסטוריונים, אף שעלינו להיות מודעים לרצונותינו אלה, אל לנו ללכת בעקבותיהם למחוזות שבהם האירועים אינם יכולים למצוא את סביבתם הנכונה והאמינה, אלא נמצאים במתח מתמיד בין מי שאנו כפרי זמננו וסביבתנו, אישיותנו ונסיון חיינו, לבין מה שהיו העבר וטיבם, דמויותיהם ועולמם של הגיבורים ההיסטוריים, האישיים והקולקטיביים, כמוֹבן הרחב ביותר.

בעקבות המאמץ להבין, לפרש ולשחזר את אירועי העבר חייב ההיסטוריון להגיע גם לשלב ההערכה. ההיסטוריון מודע לקושי 'להיות שם' כאשר 'אנחנו כאן', והוא גם מודע להשפעתם של העבר ושל דרכי ייצוגו, של כוחו של ההווה ובעיקר של הציפיות מן העתיד על הפרמטרים להערכת העבר. למרכיבים שונים יש משקל שונה ומשתנה

בסיפור ההיסטורי ובזמננו אנו. בגורמים מסוימים, כמו בסכסוך הישראלי-פלסטיני ובדרכי התפתחותו, מעוגן חלק מכריע של עולמנו כיום; ואולם, אף שמרכיב זה היה נוכח גם בשנות השלושים והארבעים, משקלו הסגולי או היה קטן בהרבה. במובן זה אין הוא שייך לפרק זה של סיפור ההעפלה, אף כי לא ניתן לומר שלא היה קיים בו כלל.

אם כן, למרות עבודת האיסוף והעיבוד המרשימה שעשתה לא היה בכוחה של זרטל להפריד בין קילות העבר ובין הנרטיב שהיא רצתה להשמיע. ואולי מן הדין היה שתכתוב את המיית לבה בנושא זה בז'אנר הספרותי שבו בחר יצחק שדה לכתוב, ולא בשדה הכתיבה ההיסטורית.